

## I

**Ο**ι ζυμώσεις πού προκάλεσε ή Γαλλική Επανάσταση στὰ έλληνικὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ στὴν έλληνικὴ κοινωνικὴ σκέψη κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ δέκατου ὅγδοου αἰώνα βρῆκαν τὴν δραματικότερη ἔκφρασή τους στὶς πολιτισμικὲς καὶ πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ. Οἱ καίριες ίστορικὲς ἐμπειρίες ποὺ σημάδεψαν αὐτὴ τὴν δεκαετία, ἡ πικρὴ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν ρωσικὴ πολιτικὴ μετὰ τὴ λήξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1787-1792 καὶ τὴν ἐγκατάλειψη γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τῶν Ἐλλήνων στὴν τύχη τους, καθὼς καὶ ὁ ἀντίκτυπος τῆς Γαλλικῆς Επανάστασης στὴ Νοτιοανατολικὴ Εύρωπη, ἔδρασαν ὡς καταλύτες γιὰ τὴν ἐμφάνιση — ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα — νέων μορφῶν πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ τὴ χαρακτήριζαν ἡ συνειδητὴ δράση, ἡ προσήλωση σὲ καθορισμένους στόχους, ἡ ὀργάνωση, καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς πολιτειακῆς ἀλλαγῆς. Ἡ νέα ἐκδοχὴ τῆς πολιτικῆς πράξης σημείωσε τὴν κορύφωση ἐνὸς αἰώνα ἰδεολογικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται συμβατικὰ στὴν ίστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Εποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε

ό ἐπιφανέστερος ἔκφραστής τῆς νέας ἀντίληψης τῆς πολιτικῆς πράξης, τῆς ὅποιας ἡ ἀφετηρία ἐντοπιζόταν στὴ χρεωκοπία τῶν ἐλπίδων ποὺ οἱ προηγούμενες γενεὲς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν στηρίξει στὴ «φωτισμένη» ἀπολυταρχίᾳ ως φορέα τῆς ἀλλαγῆς. Ὁ Ρήγας πρόβαλε στὸ προσκήνιο τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψης ως διερμηνευτὴς τοῦ ριζοσπαστικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ πραγματώθηκε μὲ τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ὅπως τὴ συνέθεσε ὁ ἕδιος μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς πολιτικές του πρωτοβουλίες.

‘Ο ριζοσπαστισμὸς τοῦ Ρήγα ὑπῆρξε ἐπακόλουθο τῆς κριτικῆς του στάσης ἀπέναντι στὴ σύγχρονή του κοινωνικὴ πραγματικότητα, τὴν ὅποια βίωσε μεγαλώνοντας μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐμπειρία τῶν δεινῶν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, σὲ ἐποχὴ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, εἶχε προηγηθεῖ μιᾶς σταδιοδρομίας βασισμένης σὲ συνεχὴ γεωγραφική, κοινωνικὴ καὶ διανοητικὴ κινητικότητα. Ὁ Ρήγας γνώρισε ὅλες τὶς ὅψεις τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης τοῦ γένους ὑπὸ τὶς συνθῆκες τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ κοινωνία τῆς Θεσσαλίας ως τὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς Βλαχίας. Οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς ἀποτέλεσαν τὴν ὑπαρξιακὴ βάση τῆς ἐτυμηγορίας του σχετικὰ μὲ τὶς ὑφιστάμενες κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς συνθῆκες καὶ τοῦ ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα γιὰ νὰ προχωρήσει στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης ἀντίληψης γιὰ τὰ πράγματα. Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση ποὺ πρότεινε περιλάμβανε ἔνα πρόγραμμα πολιτισμικῆς ἀναμόρφωσης,

έμπνευσμένο ἀπὸ τὰ προωθημένα αἰτήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καθὼς καὶ μιὰ ριζοσπαστικὴ πρόταση ἀναδιάρθρωσης τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνίας, μὲ ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν καὶ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ μιὰ νέα δημοκρατικὴ τάξη πραγμάτων. Τὸ δραμα αὐτὸ ἦταν τὸ θεωρητικὸ ἀπαύγασμα συγκεκριμένης ἐμπειρίας καὶ κριτικῆς, ποὺ συνήθως ἐμφανίζεται σὲ ἐπαναστατικὲς περιστάσεις συμαδεύοντας τὴν πιὸ προωθημένη — καὶ γι' αὐτὸ συχνὰ οὐτοπικὴ — πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ τους ἔκφραση. Τὸ περιεχόμενο τῆς κοινωνικῆς θεωρίας τοῦ Ρήγα, ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ριζοσπαστικὴ πολιτικὴ πράξη, ἐξέφραζε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐπαναστατικὴ διαλεκτική.

## II

**Ο**Ρήγας γεννήθηκε τὸ 1757 στὸ Βελεστίνο, χωρὶὸ τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου στὸ σημεῖο ὅπου, στὴν ἀρχαιότητα, βρισκόταν ἡ πόλη Φεραί. Στὸ ὄνομα τῆς γενέτειράς του ὀφείλει καὶ τὴν προσωνυμία Βελεστινλῆς, μὲ τὴν ὄποια ἔμεινε στὴν ἴστορία. Τὸ ἔτος τῆς γέννησής του δὲν παραδίδεται ἀπὸ κάποια σαφὴ μαρτυρία, ἀλλὰ συνάγεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνάκρισης ποὺ καταχώρισε ἡ αὐστριακὴ ἀστυνομία τὸ 1797, ὅπότε ὁ ἴδιος κατέθεσε ὅτι ἦταν σαράντα ἔτῶν. Γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του δὲν ὑπάρχει καμία ἀσφαλὴς μαρτυρία. Ἡ κρατούσα παράδοση ἀναφέρει ὅτι μορ-

φώθηκε στὸ σχολεῖο τῆς Ζαγορᾶς, στὸ γειτονικὸ Πήλιο, ὅπου μὲ μέριμνα τοῦ Ζαγοριανοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Γ' καὶ τοῦ ἐμπόρου Ἰωάννη Πρέγγου εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ ἀξιόλογη ἑστία ἐλληνικῆς παιδείας, ἐφοδιασμένη μὲ σημαντικὴ βιβλιοθήκη. "Ἐνα βιβλίο ποὺ προέρχεται ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Ζαγορᾶς — σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος — διασώζει τὴν παλαιότερη γνωστὴ ὑπογραφὴ τοῦ Ρήγα καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιβεβαιώνει τὴν προφορικὴ παράδοση τοῦ δέκατου ἓνατου αἰώνα, ποὺ πρῶτος κατέγραψε ὁ Χριστόφορος Περραιβός. "Αλλη τοπικὴ παράδοση ἀναφέρει ὅτι, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς Ζαγορᾶς, ὁ Ρήγας δίδαξε γιὰ ἕνα χρόνο στὸ σχολεῖο τοῦ γειτονικοῦ πηλιορείτικου χωριοῦ Κισσός. Ἀπὸ τὸ Πήλιο, ὅπωσδήποτε μετὰ τὸ 1774 ἦ καὶ ἀργότερα, ὁ Ρήγας ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀρχίζουν ἔτσι οἱ διηγεκεῖς μετακινήσεις του, ποὺ ἀλλωστε ἀποτυπώνουν τὴν κανονικότητα στὴν ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του, ὅσων τὸ βιογραφικὸ ὄδοιπορικὸ παρουσιάζει κάποιου εἴδους μορφωτικὴ καὶ κοινωνικὴ κινητικότητα.

"Ο μορφωμένος ἐπαρχιώτης νέος πηγαίνει στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ βρεῖ τὴν τύχη του, νὰ βελτιώσει τὴν προοπτικὴ τῆς κοινωνικῆς του ἀνέλιξης. Στὴν Πόλη, κατὰ τὸν φθίνοντα δέκατο ὅγδοο αἰώνα, προσφέρονταν στοὺς προικισμένους νέους εὔκαιρίες γιὰ ἀνώτερες σπουδές, γιὰ γλωσσομάθεια καὶ ἐπαγγελ-

ματική ἀποκατάσταση στοὺς ἐμπορικοὺς καὶ ἐπιχειρηματικοὺς κύκλους τῆς ρωμαίικης κοινωνίας. Πληροφορίες γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ρήγα στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἔχουν διασωθεῖ. Πάντως φαίνεται ὅτι εὔδοξίμησε, καὶ ὅπωσδήποτε συνδέθηκε μὲ τοὺς κύκλους τῆς φαναριώτικης κοινωνίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μιὰ δεύτερη κανονικότητα ποὺ προσδιόρισε τὴν παραπέρα πορεία του. Ἐπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔφυγε γιὰ τὴ Βλαχία, ἡμιαυτόνομη ἥγεμονία ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, ὅπου περὶ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὅγδου αἰώνα εἶχε μεταπιστεῖ τὸ κέντρο βάρους τῆς φαναριώτικης κοινωνίας. Ἡ μετάβαση στὸ Βουκουρέστι, τὴν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας, ἀποτελοῦσε ἔναν ἀκόμη ἀναβαθμὸ στὴν κοινωνικὴ κινητικότητα τοῦ Ρήγα. Ἡ μετακίνηση θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἔνδειξη τῆς εὔδοξίμησής του στὴν Πόλη, ποὺ τοῦ δύνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴ Βλαχία<sup>1</sup>.

Ἡ πρώτη σαφὴς μνεία τῆς παρουσίας τοῦ Ρήγα

1. Δεδομένου ὅτι ὁ Ρήγας κατέχει θέση πρωτοκορυφαίου στὸν Ἑλληνικὸν ἔθνικὸν συμβολισμό, ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη του είναι δύκινδης, κατὰ μέγα μέρος ὅμως ἐπαναλαμβάνει στερεότυπες συμβατικὲς ἀπόψεις καὶ θρύλους ποὺ ἀνάγονται στὸν δέκατο ἔνατο αἰώνα. Δύο παλαιότερες συλλογὲς μαρτυριῶν γιὰ τὶς πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ Ρήγα ἔχουν ἔξαιρετικὴ σημασία: Émile Legrand, ἐπιμ., *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre, tirés des Archives de Vienne en Autriche*, Παρίσι 1892, καὶ K. "Αμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ," Αθῆνα 1930. Ἡ συλλογὴ ἀρχειακῶν ἔγγραφων τοῦ Legrand, σὲ Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, ἐκδόθηκε ὑπὸ τὸν τίτλο, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ

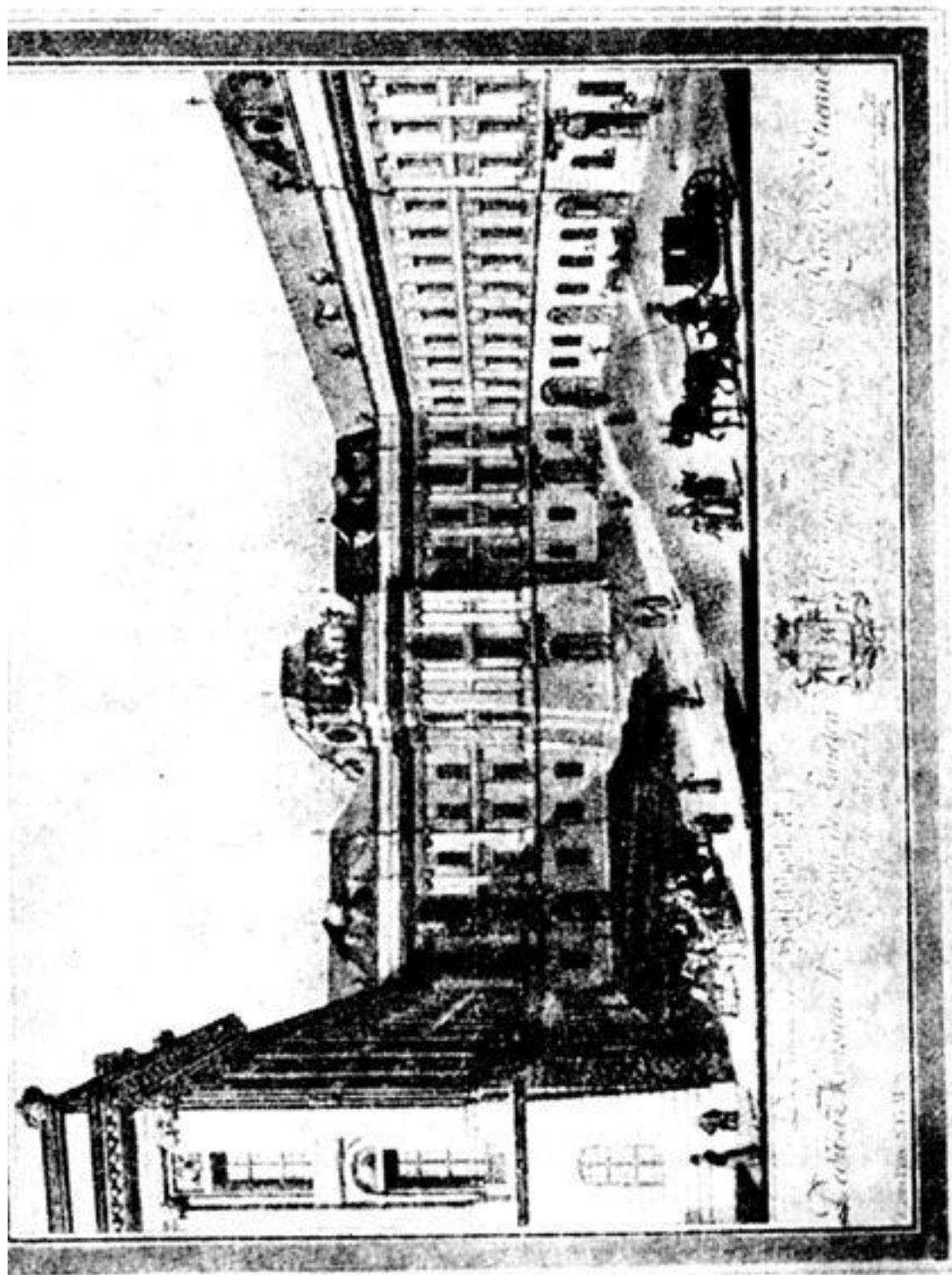
στή Βλαχία προέρχεται ἀπὸ τὸν ἕδιο, ὅταν στὸ βιβλίο τοῦ Abbé Barthélemy, *Néos Ἀνάχαρσις*, τοῦ ὅποίου κεφάλαια εἶχε μεταφράσει, ἀναφέρει ὅτι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1788 βρέθηκε στὴ γέφυρα τοῦ Δούναβη,

*Rήγα Βελεστινλῆ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μαρτυρησάντων*, Ἀθῆνα 1891. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀπόστολου Δασκαλάκη, *Rigas Velestinilis. La Révolution française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Παρίσι 1937, σσ. 205-226, παρέχει χρήσιμη ἐπισκόπηση τῶν πηγῶν, καὶ ὑπῆρξε γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ καθιερωμένη αὐθεντία γιὰ τοὺς μελετητὲς τοῦ Ρήγα ποὺ δὲν εἶχαν πρόσβαση στὶς ἑλληνικὲς πηγές· βλ. ὅμως τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Nestor Camariano, «Contribution à la bibliographie des œuvres de Rigas Velestinilis», *Balcania*, τόμ. A' (1938), σσ. 211-229, καὶ τοῦ K. Ἀμάντου, *Αθηνᾶ*, τόμ. 48 (1938), σσ. 246-249. Ἡ μελέτη τοῦ Δασκαλάκη ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῶν ὅσων ἀφοροῦν τὸν Ρήγα στὰ κλασικὰ ἔργα τοῦ R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, τόμ. B': *The Struggle*, Princeton 1964, σσ. 173-174, 334-335, καὶ τοῦ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, Νέα Υόρκη 1944, σσ. 537-539. Ἡ μελέτη τοῦ θέματος ἔχει τεθεῖ σὲ ἐντελῶς νέες βάσεις χάρη στὶς ἔρευνες τοῦ Λ. I. Βρανούση, τὸ ἔργο τοῦ δποίου *Rήγας*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθμ. 10, Ἀθῆνα 1953, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημοσιεύτηκε ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο βοήθημα. Ἡ γνώση μας προάγεται περαιτέρω μὲ τὴν ἐνημερωμένη ρουμανικὴ ἔκδοση τοῦ ἕδιου ἔργου, *Rigas. Un patriot grec din Principate*, Βουκουρέστι 1980. Ἡ συμβολὴ τῆς A. Camariano Cioran στὸ ἔργο τῆς, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 209-210, 447-449 εἶναι ἐπίσης χρήσιμη ὡς πρὸς τὴ διερεύνηση τῶν ρουμανικῶν πηγῶν. Τὸ ἕδιο ισχύει καὶ γιὰ τὴν ἔργασία τῆς Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greaca din principalele române (1774-1830)*, Βουκουρέστι 1982, σσ. 61-64, 209-220. Μιὰ συνολικὴ βιογραφία στὰ ἀγγλικὰ διείλεται στὸν C. M. Woodhouse, *Rigas Velestinilis. The Protomartyr of the Greek Revolution*, Λίμνη Εύβοιας 1995, καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθῆνα 1997. Ἰδιαίτερα χρήσιμες γιὰ τὴν πορεία τῆς ἔρευνας εἶναι οἱ κριτικὲς ἐπισκόπησεις τῆς Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Rigas Velestinilis et les recherches contemporaines», *Revue des études sud-est européennes*, τόμ. 11 (1973), σσ. 563-567, καὶ τοῦ Nestor Camariano, «Rigas Velestinilis. Compléments et corrections concernant sa vie et son activi-

στὴν πόλη Γιούργεβο<sup>2</sup>. Στὴ Βλαχία ὅμως πρέπει νὰ βρισκόταν ἥδη ἀρκετὰ ἐνωρίτερα μέσα στὴ δεκαετία του 1780. Ἡ πληροφορία ὅτι εἶχε ὑπηρετήσει ως γραμματικὸς στὴν αὐλὴ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Καρατζᾶ δὲν φαίνεται ἀβάσιμη, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ἴδεολογική τους συγγένεια. Ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς, μεταφραστὴς στὰ Ἑλληνικὰ τοῦ Δοκιμίου ἐπὶ τῶν ἡθῶν, τοῦ Βολταίρου, ἡγεμόνευσε στὴ Βλαχία στὰ 1782-1783. Εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ρήγας εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὸν οἶκο τοῦ Καρατζᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ τὸν συνόδευσε ως μέλος τῆς ἀκολουθίας του, ὅταν ὁ σουλτάνος τὸν διόρισε ὀσποδάρο τῆς Βλαχίας. Τὸ 1788 πάντως ὁ Ρήγας ἦταν ἥδη ἀρκετὰ εὐκατάστατος στὴ Βλαχία, μὲ περιουσία καὶ εὔρὺ κύκλο γνωριμιῶν. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δημιούργησε δεσμοὺς μὲ τὴ μεγάλη ρουμανικὴ ἡγεμονικὴ οἰκογένεια τῶν Μπραγκοβάνου, στὴν ὑπηρεσία τῶν ὅποιων ἀναφέρεται, στὰ 1787-1788 ὑπὸ τὸν Νικόλαο Μπραγκοβάνο, καὶ τὸ 1792 ὑπὸ τὸν ἀνιψιό του Γρηγόριο. Παλαιότερες ὑποθέσεις ὅτι ὁ Ρήγας ὑπηρέτησε ως γραμματικὸς τοῦ

τέ», στὸ ἴδιο, τόμ. 18 (1980), σσ. 687-719 καὶ τόμ. 19 (1981), σσ. 41-69 μὲ πολλὲς βιογραφικοῦ ἰδίως ἐνδιαφέροντος ἐπακριβώσεις. Ἀπὸ τὸ ἔτος 1990, τέλος, ἐγκαινιάστηκε ἡ ἔκδοση τοῦ ειδικοῦ περιοδικοῦ ἐπιστημονικοῦ δημοσιεύματος σπουδῶν περὶ τὸν Ρήγα, μὲ τὸν τίτλο 'Υπέρεια, στὸν Α' τόμο τοῦ ὅποιου, σσ. 449-456, ὁ 'Αθ. Καραθανάσης συνεχίζει τὴν παλαιότερη βιβλιογραφικὴ ἀνασκόπηση τῆς Cornelia Danielopoulou.

2. Βλ. Νέος 'Ανάχαρσις, τόμ. Δ', μτφρ. Γ. Βεντότη καὶ Ρήγα Βελεστινλῆ, Βιέννη 1797, σ. 295.



•Η «Καισαροβασιλική Βίβη τοῦ καρπού στὴν Josephplatz τῆς Βιέννης, δύπον ὁ Ρήγας ἐφεγάστηκε μεταξὺ τοῦ Ιούνιού καὶ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1790 γιὰ νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ἔργων του. Ξαραυπικὸ τοῦ Karl Schüttz (1780). Φωτογραφικό, Λργεῖο, Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Αὐστρίας, Βιέννη.

Φαναριώτη ήγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη, ὁ ὅποῖος φέρεται ὅτι τὸν διόρισε ἐπαρχὸν στὴν Κρατόβα, ἡ εἰκασίες ὅτι διετέλεσε καθηγητὴς στὴν ἡγεμονικὴ ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ἔχουν πλέον ἀναιρεθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Αντίθετα, ἵσχυρὴ παραμένει ἡ ὑπόθεση ποὺ συνάγεται ἀπὸ τοὺς σχετικοὺς στίχους στὸν Θούριο ὅτι κατὰ τὴν ἴδια περίοδο γνωρίστηκε μὲ τὸν Πασβάνογλου, ἵσχυρὸ τοπάρχη στὸ Βιδίνι τῆς Βουλγαρίας, ποὺ ἐπεδίωκε ἥδη νὰ χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου. Ἡ σημαντικότερη, πάντως, καὶ πιὸ μακρόχρονη σχέση ποὺ δημιούργησε ὁ Ρήγας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν μὲ τὸν μεγάλο σερδάρη τῆς Βλαχίας, τὸν Χριστόδουλο Κιρλιάνο, ὁ ὅποῖος εἶχε τιμηθεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας μὲ τὸν τίτλο τοῦ βαρόνου von Langenfeld γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων. Ὁ βαρόνος ἐπρόκειτο νὰ δώσει στὸν Ρήγα τὴν εὔκαιρία νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Βιέννη ἀργότερα, τὸ 1790, καὶ νὰ τυπώσει τὰ πρῶτα του ἔργα.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1780 ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἴδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Ρήγα. Οἱ ἴδεες του ὠρίμασαν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ φιλοσοφικοῦ ἐγκυρωπαιδισμοῦ, ὁ ὅποῖος δέσποζε στὴν ὄψιμη φαναριώτικη παιδείᾳ τῶν παρίστριων ἡγεμονιῶν. Στὸ Βουκουρέστι ὁ Ρήγας βρέθηκε στὴν πνευματικὴ τροχιὰ τῆς φαναριώτικης λογιοσύνης ποὺ περιέβαλλε τὸν μεγά-

λο κλουτζιάρη Δημήτριο Καταρτζῆ, τὴν πιὸ ἐπιβλητικὴν πνευματικὴν φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς, γνήσιο φορέα τοῦ ἐγκυροπαιισμοῦ. Στὸ πνευματικὸν αὐτὸν περιβάλλον ὁ Ρήγας φαίνεται ὅτι συνδέθηκε ἴδιαίτερα μὲ τὸν ριζοσπαστικότερο ἐκπρόσωπο τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ Βλαχία, τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα. Γνωρίστηκε ἐπίσης καὶ συνδέθηκε φιλικὰ μὲ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους "Ἐλληνες λογίους στὸν κύκλο τοῦ Καταρτζῆ: τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ καὶ τὸν Δανιήλ Φιλιππίδη, Πηλιορεῖτες συγγραφεῖς τῆς Νεωτερικῆς Γεωγραφίας, τὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ, μεταφραστὴ τοῦ Fontenelle, τὸν Νεόφυτο Δούκα, τὸν Κωνσταντίνο Σταμάτη καὶ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο, ποὺ ἀπάρτιζαν τὴ γενεὰ τῆς ὡριμότητας τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ<sup>3</sup>. Ὁ Ρήγας ἀνέπτυξε ἐπίσης δεσμοὺς μὲ φιλελεύθερους Γάλλους διανοούμενους καὶ διπλωμάτες στὸ Βουκουρέστι, ὅπως ὁ κόμης D'Hauterive, καὶ ἀργότερα ὁ Émile Gaudin, ὑποπρόξενος τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας<sup>4</sup>. Σ' αὐτὸν τὸ πνευματικὸν περιβάλλον κα-

3. Πιὰ τὸ διανοητικὸν κλίμα στὴ Βλαχία τὸν φθίνοντα δέκατο βγδοο αἰώνα πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθῆνα 1977, σσ. 180-185 καὶ D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu 1945, σσ. 59-131, ἰδίως σσ. 60-64, 72-74, 116-118, καὶ πιὸ πρόσφατα Keith Hitchins, *The Romanians 1774-1866*, Ὁξφόρδη 1996, σσ. 121-140· βλ. ἐπίσης Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδας. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα*, Ἀθῆνα 1985, σσ. 142-148. Εἰδικότερα γιὰ τὴν πνευματικὴν σχέση τοῦ Ρήγα μὲ τὸν Μοισιόδακα βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο δάσκαλος τοῦ Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. Α' (1990), σσ. 511-518.

4. Βλ. Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 40-46, καὶ Ariadna Camariano Cio-

τέστρωσε τὸ διαφωτιστικό του πρόγραμμα, τὸ ὅποῖο προσπάθησε νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ μέσω τῶν ἐκδοτικῶν του δραστηριοτήτων. Κατὰ τὴ διάρκεια δύο τουλάχιστον ἐπισκέψεών του στὴ Βιέννη, στὴ δεκαετία τοῦ 1790, συγκρότησε ἔνα ἐντυπωσιακὸ corpus ἔργων, που ἔθεταν τὸ Διαφωτισμὸ σὲ πράξη, μὲ τὴν ἐκλαϊκευση τῆς πνευματικῆς καὶ ἡθικῆς του φυσιογνωμίας καὶ τὴ ρητὴ διατύπωση ριζοσπαστικῶν πολιτικῶν αἰτημάτων.

### III

**Σ**τὴν πρώιμη φάση τοῦ ἐκδοτικοῦ του προγράμματος, κατὰ τὴν πρώτη του ἐπίσκεψη στὴ Βιέννη, ἀπὸ τὸν Ἱούνιο ὡς τὸ τέλος Δεκεμβρίου 1790, ὁ Ρήγας δημοσίευσε τὸ βιβλίο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τοὺς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς "Ελληνας*. Τὸ ἔργο προοριζόταν γιὰ τοὺς «δυστυχεῖς ἀπογόνους τῶν εὐκλεεστάτων Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος», ἀπὸ ἕναν «νοούνεχη» πατριώτη, ὁ ὅποῖος ἐθλιβόταν βλέποντάς τους «πάντῃ γεγυμνωμένους ἀπὸ τὴν ἴδεαν τῆς φιλοσοφίας» καὶ «ἐπικεκυφότας εἰς μόνα τὰ σπάνια τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου βιβλία», χωρὶς καθόλου νὰ ὠφελοῦνται. Ἡ ἀπήχηση τῶν ἴδεων τοῦ Μοισιόδακα

---

ran, «L'activité d'Émile Claude Gaudin, premier consul de France à Bucharest», *Revue roumaine d'histoire*, τόμ. 9 (1970), σσ. 251-260.

A.5  
Φ Τ Σ ΙΚ Η Σ

ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ

Διὰ τὴς ἀγχίας καὶ φιλομαθεῖς Ελληνες,

Ἐπει τῆς Γερμανικῆς καὶ Γαλλικῆς διάλυτης λέξης  
Παρὸ τῇ

Τ Η Φ Α

ΒΕΛΕΣΤΙΝΔΗ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.

Οὐτούς μαλάκισσιν ἐξείδην, περὶ αρχέων  
τῶν ὁμογοῶν.

ἘΝ ΒΙΕΝΝΗ

Ἐπει τῆς Τικογενείας τῆς Ηγετοῦς ΖΑΛΙΖΕΡ.

1790.

Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τοὺς ἀγχίους καὶ φιλομαθεῖς Ἔλληνας,  
παρὸ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ, Βιέννη 1790.  
Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα.

εῖναι ἐδῶ εὐδιάκριτη. «"Ωντας φύσει φιλέλλην», συμπληρώνει ὁ Ρήγας, «δὲν εὔχαριστήθη μόνον ἀπλῶς νὰ θρηνήσω τὴν κατάστασιν τοῦ γένους μου, ἀλλὰ καὶ συνδρομὴν νὰ ἐπιφέρω ἐπάσχισα». Ἡ συνδρομή του ἦταν ἡ σύνταξη ἐνὸς ἀπανθίσματος ἀπὸ γερμανικὲς καὶ γαλλικὲς πηγὲς «τῶν οὖσιωδεστέρων τῆς φυσικῆς ἴστορίας». Γιὰ νὰ κάνει τὴν συνεισφορά του στὸν διαφωτισμὸν τῶν συμπατριωτῶν του πιὸ ἀποτελεσματική, συνέθεσε τὸ ἔργο σὲ μορφὴ διαλόγου, μὲ συνομιλητὲς ἔναν δάσκαλο καὶ ἔναν μαθητή, ἀκολουθώντας τὴν μέθοδο τοῦ Fontenelle. Καθὼς ἀναπτυσσόταν ὁ διάλογος, ὁ φωτισμένος δάσκαλος ἀναιροῦσε τὶς πλανημένες καὶ αὐθαίρετες δοξασίες τοῦ μαθητῆ του σχετικὰ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοῦ μετέδιδε τὶς βασικὲς γνώσεις τῆς νεότερης ἐπιστήμης. Πρόθεση αὐτῆς τῆς μεθόδου ἦταν νὰ ἀνοίξει τοὺς ὅρίζοντες τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς γνώσης κεντρίζοντας τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νέου γιὰ τὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες, ὥστε νὰ τὸν καταστήσει ἕκανὸ νὰ διαβάζει «βαθύτερα βιβλία περὶ αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης»<sup>5</sup>. Ὁ Ρήγας θεωροῦσε ὅτι πρωτίστως ἔπρεπε νὰ ἀπαλλάξει τοὺς ἀναγνῶστες του ἀπὸ ὅσα εἶχε ὑποστεῖ ὁ ἴδιος ως σπουδαστής, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε ἀντιμετωπίσει «τὴν γριφότητα τοῦ ἐλληνισμοῦ». Στόχος του ἦταν ἡ σαφήνεια στὴν ἔκθεση τῶν πραγμάτων, ἔτσι ὥστε «ἡ ἀκατάληπτος φυσικὴ»

5. Ρήγας Βελεστινῆς, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τοὺς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλληνας*, Βιέννη 1790, σ. 45.

νὰ γίνει κατανοητὴ σὲ ὅλους. Γι' αὐτὸ διάλεξε νὰ γράψει «εἰς ἀπλοῦν ὕφος», ἀκολουθώντας καὶ στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας τὴ διδασκαλία τοῦ Μοισιόδακα. Ἡ παιδαγωγικὴ ἔμπνευσή του πήγαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Rousseau. Γιὰ νὰ στηρίξει φιλοσοφικὰ τὶς παιδαγωγικὲς ἐπιλογές του, παρέθεσε στὸ προοίμιο τῆς *Φυσικῆς* του δύο χωρία ἀπὸ τὸν *Emile*, σχετικὰ μὲ τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα τῆς σχολαστικῆς πολυλογίας στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, παραπέμποντας ἔτσι στὰ προβλήματα τῆς παραδοσιακῆς Ἑλληνικῆς παιδείας<sup>6</sup>. Μὲ τὶς ἐπιλογὲς αὐτὲς ὁ Ρήγας, ὅπως καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας*, προανήγγειλε τὴ στράτευση τῆς τρίτης γενεᾶς τῶν 'Ελλήνων «φιλοσόφων» στὴν ὑπηρεσία τῶν ἰδεῶν τοῦ δημοκρατικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἀνεπιφύλακτη προτίμηση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Rousseau ἦταν ἀποκαλυπτικὴ τοῦ νέου ἰδεολογικοῦ κλίματος ποὺ εἶχε ἀντικαταστήσει τὸν «ἀριστοκρατικὸ» Διαφωτισμὸ τοῦ Βούλγαρη.

Ἡ κριτικὴ ἦταν ἡ κατ' ἔξοχὴν μέθοδος τῆς νέας ἀντίληψης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Στὸ ἔργο *Φυσικῆς* 'Α-

6. Στὸ ἴδιο, σσ. στ'-θ': «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας». Οἱ δύο προτάσεις ἀπὸ τὸν *Emile* ποὺ παρατίθενται εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «L'écolier écoute en classe le verbiage de son maître, comme il écoutoit au maillot le babil de sa nourrice, il me semble que ce seroit l'instruire fort utilement, que de l'élever à n'y rien comprendre» (σ. ζ'), καὶ «Les pédagogues étaient en grand appareil les instructions qu'ils donnent à leurs disciples, et qu'elles sont des mots, encore des mots, et toujours des mots...» (σ.η'). Πρβλ. Jean Jacques Rousseau, *Oeuvres complètes*, Βιβλιοθήκη τῆς Πλειάδος, Παρίσι 1969, τόμ. 4, σσ. 293 καὶ 346.

πάνθισμα ὁ Ρήγας κατηύθυνε τὴν κριτικὴν του κατὰ τῆς αὐθεντίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας. Οἱ καθιέρωμένες αὐθεντίες τῆς φυσικῆς ἴστορίας στὴν πολιτισμικὴν παράδοσην τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, δηλαδὴ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πτολεμαῖος, ὑποβλήθηκαν σὲ κριτικὸν ἔλεγχο βασισμένο στὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῶν νεοτέρων. Γιὰ κάθε θέμα φυσικῆς ἴστορίας ὁ Ρήγας ἐκθέτει διάφορες τρέχουσες ἀπόψεις καὶ θεωρίες, καὶ στὴ συνέχεια τὶς ἀνασκευάζει ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἔργου νεότερων φυσικῶν φιλοσόφων ὅπως ὁ Harvey, ὁ Fontenelle καὶ ὁ Buffon. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἀπόψεών του στηρίζεται ἐπίσης στὴ γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τῶν D'Alembert καὶ Diderot, τὴν ὅποια ρητὰ μνημονεύει δύο φορὲς στὸ κείμενό του. Ἀποφασιστικὴ δοκιμασία γιὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀπόρριψης μιᾶς φυσικῆς θεωρίας συνιστοῦσε τὸ πείραμα καὶ ὁ ἐμπειρικὸς ἔλεγχος, ὅπου θεμελιώνονταν οἱ παρατηρήσεις τῆς νεότερης ἐπιστήμης. Οἱ νεότεροι ὥστόσο δὲν ὑποκαθιστοῦσαν τὶς παλαιὲς αὐθεντίες. "Οσοι ἀπὸ αὐτοὺς — ὅπως ὁ Βολταῖρος — ἔσφαλλαν στὶς παρατηρήσεις τους γιὰ φυσικὰ φαινόμενα ἐλέγχονταν, ὅχι ὅμως χωρὶς κάποιο δισταγμό. Ἄφοῦ ἐπισήμαινε ὅτι ὁ Βολταῖρος ἔκανε λάθος ὅταν ὑποστήριζε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν παλιρροϊκὰ κύματα στὴ Μεσόγειο, ὁ Ρήγας προσέθετε: «Καὶ ἀπόρησα πῶς ἔκαμε τοιοῦτον λάθος ἐνα τόσον μεγάλον πνεῦμα;»<sup>7</sup>.

7. Οἱ μνεῖες τῆς «Φραντζέζικης Ἐγκυκλοπαιδείας» στὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα, σσ. 31 καὶ 157. Ἡ κριτικὴ τοῦ Βολταίρου στὸ ἴδιο, σ. 64. Γιὰ

‘Ο πραγματικὸς στόχος ὅμως τῆς νέας φυσικῆς ἦταν οἱ δεισιδαιμονίες καὶ οἱ προλήψεις, ποὺ οἱ παραδοσιακὲς δοξασίες συντηροῦσαν στὸν τρόπο σκέψης τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. ‘Ο Ρήγας θυμόταν τὸν παράλογο τρόμο ποὺ προκαλοῦσαν οἱ βρικόλακες στοὺς συμπατριῶτες του, στὴ μικρὴ γενέθλια πόλη του. Γνώριζε τώρα πιὰ τὰ φυσικὰ αἴτια τοῦ φαινομένου, τὸ ὅποιο ἡ λαϊκὴ δεισιδαιμονία ἔξελάμβανε ως παρουσία κακόβουλων φαντασμάτων, καὶ τόνιζε ὅτι ἦταν ἐντελῶς ἀτοπο νὰ πανικοβάλλεται κανεὶς ὅταν συνέβαινε νὰ ἐμφανιστεῖ τὸ ὅπτικὸ αὐτὸ φαινόμενο, τὸ ὅποιο προκαλοῦσαν οἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ ἐδάφους<sup>8</sup>.

Τέτοιες κραυγαλέες «μωρολογίες» μποροῦσαν ἀσφαλῶς νὰ κονιορτοποιηθοῦν μὲ τὴ γνώση τῶν ἀπλῶν δεδομένων τῆς φυσικῆς, καθὼς καὶ ἄλλα πιὸ μυστηριώδη καὶ τρομακτικὰ φαινόμενα, ὅπως οἱ σεισμοὶ καὶ ἡ μετακίνηση τῶν ἡπείρων, ποὺ μποροῦσαν νὰ γίνουν κατανοητὰ σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς<sup>9</sup>.

Οἱ κραδασμοὶ ποὺ ἡ νέα ἐπιστήμη θὰ δημιουργοῦσε ἔγιναν ἀντιληπτοὶ ὅταν ἡ συζήτηση ἔφτασε στὸ ἀμφιλεγόμενο ἀκόμη γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία κοσμολογικὸ ζήτημα τῆς κίνησης τῆς Γῆς. ‘Ο Ρήγας γνώριζε

κριτικὴ τῆς ἀριστοτελεικῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ τῆς πτολεμαϊκῆς κοσμολογίας, βλ. σσ. 23, 129. Γιὰ ἐκτενέστερη διερεύνηση ἐρανισμάτων ἀπὸ τὴν *Encyclopédie* στὸ κείμενο τοῦ Ρήγα βλ. Δ. Α. Καραμπερόπουλος, «Ἡ Γαλλικὴ *Encyclopédie*, ἐνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», ‘Ο Ἐρανιστής, τόμ. 21 (1997), σσ. 95-128.

8. *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, σ. 106 (ὑποσημείωση).

9. *Στὸ ἴδιο*, σσ. 58-59.

ὅτι ὅσοι ἔπαιρναν τὴν Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ γράμμα  
καὶ ἐπαγαπαύονταν στὴν κοσμολογία τῶν Ἱερῶν κει-  
μένων ὑποστήριζαν τὴν γεωκεντρικὴν ἀποψην καὶ πί-  
στευαν ὅτι ὁ "Ἡλιος κινεῖται γύρω ἀπὸ τὴν Γῆ". "Ἐνας  
σοφὸς Ἰταλὸς ὄμως, ὁ Γαλιλαῖος, εἶχε διαπιστώσει  
τὸ παράλογο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης καὶ ὑποστήριξε  
πρῶτος τὴν ἡλιοκεντρικὴν θεωρία, ἀλλὰ φιμώθηκε ἀπὸ  
τὴν Ἱερὰ Ἔξέταση καὶ μόλις κατάφερε νὰ ἀπο-  
φύγει τὴν πυρά. 'Ωστέσο ἡ ἀλήθεια τελικὰ ἐθριάμ-  
βευσε, ἔστω καὶ ἀν σίγησε ὁ Γαλιλαῖος, γιατὶ ἔνας  
Πρῶτος, ὁ Νικόλαος Κοπέρνικος, ποὺ εἶχε τὴν τύχη  
νὰ ζεῖ «εἰς ἔναν τόπον, ὃπου βασιλεύει ἡ ἐλευθε-  
ρία», μακριὰ ἀπὸ «τοὺς Ἱεροὺς κεραυνοὺς τῶν ἀφο-  
ρισμῶν τοῦ ἀγίου Θρόνου τοῦ πάπα», εἶγε ἥδη ἐπε-  
ξεργαστεῖ τὶς ἵδιες ἵδεες συνάγοντας τὰ σχετικὰ ἐπι-  
στημονικὰ συμπεράσματα. Αὕτη ἡ μεγάλη νίκη τῆς  
ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀλήθειας, ἡ ὅποια εἶχε ἐκτοπίσει  
τὶς ψευδεῖς δοξασίες καὶ τὴν ἀμάθεια τόσων αἰώνων,  
μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο σὲ μιὰ χώρα ὃπου βα-  
σίλευε ἡ ἐλευθερία καὶ ὃπου ἡ ρήση τοῦ Albrecht von  
Haller «"Οποιος ἐλεύθερος συλλογᾶται, συλλογᾶται  
καλά» εἶχε πρακτικὴ ἴσχυ<sup>10</sup>. Αὕτω ἦταν τὸ πραγμα-  
τικὸ μήνυμα τοῦ Ρήγα πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του  
στὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα.

Τὸ ὄραμά του γιὰ τὴν ἐλευθερία δὲν περιορίζόταν

10. Στὸ ἕδιο, σσ. 23-24. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Ρήγα προδίδει κάποια σύγ-  
χυση σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογία τῶν ἔργων τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Κο-  
πέρνικου.

στὴ χειραφέτηση τοῦ πνεύματος τῶν συμπατριωτῶν του ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δεισιδαιμονίας. "Ενιωθε ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὸ χῶρο τοῦ συναισθήματος. Διαφωτισμὸς τῆς σκέψης καὶ ἐλευθερία τῶν συναισθημάτων ἐμπέδωναι ἀπὸ κοινοῦ τὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση. Οἱ σκέψεις αὐτὲς κατοπτρίζονται σὲ ἓνα ἄλλο τμῆμα τῆς πρώτης περιόδου τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος τοῦ Ρήγα, καὶ συγκεκριμένα στὴ διασκευὴ γιὰ "Ἐλληνες ἀναγνῶστες μιᾶς συλλογῆς ἔξι διηγημάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Restif de la Bretonne, *Les Contemporaines mélées*. Τὸ βιβλίο τοῦ Ρήγα δημοσιεύτηκε τὸ 1790 μὲ τὸν τίτλο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*. Τὸ περιεχόμενο ἦταν ἀρκετὰ τολμηρὸ γιὰ τὰ ἥθη τῆς ἐποχῆς καὶ γι' αὐτὸ στὸ προλογικό του σημείωμα πρὸς τοὺς ἀναγνῶστες ὁ Ρήγας θέλησε νὰ προλάβει τὶς ἐνδεχόμενες σεμνότυφες ἐπικρίσεις, ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ ἐρωτικὲς ἴστορίες τῶν διηγημάτων κατέληγαν ὅλες «εἰς ὑπανδρείαν, ἢ ὅποια εἶναι μυστήριον»<sup>11</sup>. Πρόθεσή του ἦταν νὰ συνεισφέρει στὴν ἀναμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ἡθικῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐμπειρίας, ἀπευθυνόμενος στὴν εὐαισθησία τῶν νέων καὶ τῶν δύο φύλων. Οἱ ἴστορίες διαδραματίζονται στὸ Παρίσι, τὸ ὅποιο, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἥδη τοῦ δέκατου ὅγδοου αἰώνα, ἀσκοῦσε τὴ γοητεία τῆς πρωτεύουσας τῶν φώτων στὰ πνεύματα τῶν Ἐλλήνων.

11. Ρήγας Βελεστινλῆς, *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, Βιέννη 1790, σ. [γ'].

‘Η ίδεολογική σημασία τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἔργου τοῦ Restif de la Bretonne ἀπὸ τὸν Ρήγα μπορεῖ νὰ ἔκτιμηθεῖ πλήρως μόνον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς τοποθέτησης τοῦ πρώτου σὲ σχέση μὲ τὸ κύριο ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ αἴτημα ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ ἔκτενέστατο φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Restif de la Bretonne εἶναι ἡ προσήλωση στὴν ἀντιφατικὴ πραγματικότητα τῆς καθημερινότητας — μιὰ στάση ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου στὸ προσκήνιο τῆς ἴστορίας τῆς λογοτεχνίας. ‘Η ἐνσυνείδητη ἐπιδίωξη αὐτοῦ τοῦ στόχου γινόταν σαφής στὴν ἀντιπαράθεση ποὺ ὁ ίδιος ὁ Restif de la Bretonne ὑπογράμμιζε μεταξὺ τοῦ δικοῦ του ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν καθημερινὸν ἀνθρωπὸ καὶ τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ίδιοφυοῦς ἀτόμου ἀπὸ τὸν Rousseau. ‘Η ἐστίαση τῆς προσοχῆς στὴν κοινωνιολογικὴ πραγματικότητα πρόδιδε μιὰ χαρακτηριστικὰ νεωτερικὴ στάση, ποὺ ὑπαγόρευε τὴν πρόκριση τοῦ ἐμπειρισμοῦ στὴν ἀντίληψη τῶν πραγμάτων. Μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ συμβάδιζε ἔνα δεδηλωμένο δημοκρατικὸ αἴτημα, διατυπωμένο μὲ βάση τὶς ριζοσπαστικὲς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Restif, ποὺ κλιμακώνονταν ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν κοινωνικὴ ρύθμιση τῆς πορνείας μέχρι τὴν κομμουνιστικὴ προσφορὰ ἐργασίας καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν μὲ κριτήριο τὶς ἀνάγκες τοῦ καθενός, χωρὶς τὴν μεσολάβηση χρημάτων. ‘Η ἐπιθυμία τοῦ Restif νὰ ἀναμορφώσει τὸν ἀνθρωπὸ καὶ τὴν κοινωνία, καὶ ἡ γνώση τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ τῶν ἀρ-

χέγονων ἀνθρώπινων πόθων τοῦ ἔδωσαν τὴν δυνατότητα νὰ προβλέψει τὴν ἔλευση μιᾶς ἐπανάστασης, ἀλλά, ὅταν ἡ ἐπανάσταση ὅντως ἔφτασε, τὰ ἀποτελέσματά της τὸν ἀπογοήτευσαν. Ἡ δική του ἐπανάσταση, ποὺ ἀφοροῦσε τὴν κοινωνικὴ ἥθικὴ καὶ τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος, τοῦ φαινόταν ὡς ἡ μόνη αὐθεντική<sup>12</sup>. Ἀκριβῶς σ' αὐτὴν τὴν ἐπανάσταση στὰ κοινωνικὰ ἥθη ἤθελε ὁ Ρήγας κοινωνοὺς τοὺς συμπατριῶτες του.

Μὲ τὴν προσφυγή του στὸ συναίσθημα καὶ στὰ πάθη τῆς καρδιᾶς ὁ Ρήγας ἐξέφραζε τὰ νέα κοινωνικὰ ἴδεώδη ποὺ συγκινοῦσαν τὴν εὐρωπαϊκὴ συνείδηση, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ρουμαντικὴ ὄρμὴ ἐμφυσοῦσε νέα πνοή στὶς φιλελεύθερες ἴδεες τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ δραματικὸ θέμα τοῦ κάθε ἀφηγήματος ἦταν ὁ ἔρωτεικὸς δεσμὸς μεταξὺ προσώπων μὲ διαφορετικὴ κοινωνικὴ προέλευση. Μὲ τὴν συναίσθηματικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἀνθρώπινου δράματος σὲ κάθε ἐπεισόδιο, ὁ Restif de la Bretonne σκόπευε νὰ ὑπογραμμίσει τὴν

12. Πρβλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Jacques Barzun στὸ ἔργο τοῦ Nicolas-Edme Restif de la Bretonne, *Les nuits de Paris*, μτφρ. L. Asher καὶ E. Fertig, Νέα Ὑόρκη 1964, σσ. v-xvii. Σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ Restif στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, πρβλ. Sven-Stelling-Michaud, «Lumières et Politique», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, τόμ. XXVII (1963), σσ. 1527-1528. Σημαντικὴ είναι ἡ μονογραφία τοῦ Mark Poster, *The Utopian Thought of Restif de la Bretonne*, Νέα Ὑόρκη 1971, ὅπου ὑπογραμμίζεται ἡ δραματικὴ τοῦ Restif στὴ σκέψη τοῦ Rousseau καὶ ἐρμηνεύεται τὸ φιλολογικό του ἔργο ὡς ἔνδειξη τῶν βαθύτερων ἐπαναστατικῶν ρευμάτων στὴ γαλλικὴ κοινωνία τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ μελέτη τοῦ Restif ἔχει τεθεῖ σὲ τελείως νέα βάση μετὰ τὸ πρόσαφατο ἔργο τοῦ David Coward, *The Philosophy of Restif de la Bretonne*, Οξφόρδη 1991.

Θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς ἀδελφοσύνης τῶν ἀνθρώπων, πέρα ἀπὸ τοὺς χαλκευμένους φραγμοὺς τῶν κοινωνικῶν προκαταλήψεων καὶ τῶν ταξικῶν διακρίσεων. Οἱ δοκιμασίες τῶν ἀβρῶν πρωταγωνιστῶν συνιστοῦσαν ἡθικὴ διαμαρτυρία κατὰ τῶν συμβάσεων καὶ τῆς ὑποκρισίας τῆς κοινωνίας καὶ αἴτημα γιὰ ἡθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τοὺς βαθύτερους πόθους τῆς ἀνθρώπινης καρδιᾶς. Γιὰ ὅσους θεωροῦσαν τὸν ἔρωτα πηγὴ τῆς μεγαλύτερης εὐτυχίας, τὰ ἡθικὰ αἰτήματα τῶν «ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν συνιστοῦσαν παρὰ ἔκκληση στὰ ἀπαράγραπτα ἀνθρώπινα δικαιώματα ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὸν ὄρθο λόγο. Μέσα στὴν ἀγωνία ποὺ προκαλοῦσαν στὶς τρυφερές τους καρδιὲς τὰ ἐμπόδια ποὺ ἡ κοινωνία παρενέβαλλε στὴν ἀγάπη τους, οἱ «ντελικάτοι ἐραστὲς» ἀνακάλυπταν τὸ φυσικὸ δίκαιο τῆς ἴσοτητας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ οἱ ἐμπειρίες τους τοὺς δίδασκαν ὅτι ἡ ἐλευθερία ἡταν τὸ μεγαλύτερο ἀγαθὸ στὸ ὄποιο μποροῦσαν νὰ ἐλπίζουν. Ἐναπόφευκτα, ἡ συναισθηματικὴ διαμαρτυρία καὶ οἱ πόθοι τῆς καρδιᾶς κορυφώνονταν σὲ κοινωνικὴ κριτικὴ. Ἡ αὐθεντικὴ εὐγένεια μποροῦσε νὰ ἀναζητηθεῖ μόνο στὶς καρδιὲς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅχι σὲ κληρονομικὰ προνόμια ἢ σὲ κενοὺς προγονικοὺς τίτλους. Ἀπὸ ψόβι μήπως ἡ ἀναφορὰ σὲ τιτλούχους εὐγενεῖς συσκοτίζε τὸν πραγματικὸ κοινωνικὸ στόχο τῆς κριτικῆς του, ὁ Ρήγας ἐπικέντρωσε τὰ πυρά του κατὰ τῆς ἀναληγησίας ὁρισμένων ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν, ποὺ παρέμεναν προσκολλημένες στὰ κοινωνικά τους προνόμια

καὶ σὲ προκαταλήψεις, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ τίμημα αὐτῆς τῆς νοοτροπίας, ποὺ ἔπληττε ἀκόμη καὶ τοὺς ἔδιους τοὺς νεαρούς τους βλαστούς. "Ετσι, δὲν μποροῦσε νὰ κρύψει τὴν προτίμησή του γιὰ τὸ νέο κοινωνικὸ πρότυπο τοῦ ἀνερχόμενου χρήσιμου καὶ ἔντιμου ἐμπόρου, ποὺ βρισκόταν σὲ τόσο ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν ὑπερόπτη ἀριστοκράτη. Ούσιαστικά, ἡ προτροπὴ γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν συναισθημάτων ὁδηγοῦσε στὴν ἀνακάλυψη μιᾶς ἄλλης πηγῆς συγκινήσεων: τοῦ πατριωτισμοῦ. Ἡ πατρίδα ἦταν ἡ πηγὴ τῶν γλυκύτερων συναισθημάτων: καὶ μόνη «ἡ ἐνθύμησις τῆς πατρίδος μου... μὲ ἐπαρακίνησε νὰ δακρύσω», μᾶς πληροφορεῖ ἔνας ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ Ρήγα. Δικαίωση τοῦ ἔρωτα γινόταν ἔτσι ἡ εὐγενικὴ ἐπιδίωξη νὰ φέρει στὸν κόσμο κανεὶς παιδιὰ γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴν πατρίδα<sup>13</sup>.

Μὲ τὰ δύο πρῶτα του ἔργα ὁ Ρήγας διατύπωσε τὴν θούλησή του γιὰ διαφωτισμὸ τῶν πνευμάτων, καταγράφοντας ταυτόχρονα καὶ τὸν πόθο μιᾶς ἐπανάστασης στὰ κοινωνικὰ ἥθη τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, ποὺ τότε ἀρχιζει νὰ διαμορφώνεται. Στὴν ἀπόπειρά του αὐτὴ τὸν ἀκολούθησε ὁ νεαρὸς Κύπριος Ἰωάννης Καρατζᾶς, μελλοντικὸς σύντροφός του στὸ μαρτύριο. Ὁ Καρατζᾶς δημοσίευσε ἀνώνυμα μιὰ ἄλλη συλλογὴ αἰσθηματικῶν ἀφηγημάτων, μὲ τίτλο "Ἐρωτος Ἀποτελέσματα, δύο χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση ἀπὸ

13. Ρήγας, *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, σσ. 63, 68 καὶ σποραδικά. Ἡ ἀνάλυσή μου ὀφείλει πολλὰ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Π. Σ. Πίστα, στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου ποὺ ἐπιμελήθηκε ('Αθῆνα 1971), σσ. ιε'-οστ'.

τὸν Ρήγα τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν<sup>14</sup> Τὸ νέο ἔργο μετέφερε τὸ ὑποθετικὸ σκηνικὸ ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν καρδιὰ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ κατόρθωνε νὰ ἀπεικονίσει μερικὲς ἀποκαλυπτικὲς ὄψεις τῆς ἡθικῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν Φαναριώτῶν. Γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ἡ νέα ἡθικὴ τῆς συναισθηματικῆς ἀπελευθέρωσης ἐξετάζοταν σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς περιορισμοὺς τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης. 'Ἡ νέα εὐαισθησία μποροῦσε νὰ δικαιωθεῖ καὶ οἱ συναισθηματικὲς προσδοκίες τῶν ἐραστῶν μποροῦσαν νὰ ἐκπληρωθοῦν, ἐφόσον δὲν προσέκρουαν στοὺς συμβατικοὺς κοινωνικοὺς κανόνες καὶ τὶς προκαταλήψεις μιᾶς κοινωνίας θεμελιωμένης στὴν ἀνισότητα καὶ στὴν ἄκαμπτη διαστρωμάτωση. "Αν τὰ συναισθήματα ἐκδηλώνονταν ἐναντίον αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν περιορισμῶν, ὁ τραγικὸς ἐπίλογος θὰ ἦταν προδεδικασμένος.

"Ετσι, ὁ φιλοσοφικὸς φιλελευθερισμός, παράλληλα πρὸς τὰ διανοητικά του αἰτήματα, ἀξίωνε καὶ ἔνα νέο σύστημα κοινωνικῶν σχέσεων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔξασφαλίσουν τὸ ἀναγκαῖο ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀπελευ-

14. *\*Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, Βιένη 1792. Τὸ ἔργο δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα καὶ ἀνατυπώθηκε τὸ 1798 (Κωνσταντινούπολη), τὸ 1809 (Βιένη), τὸ 1816 καὶ τὸ 1836 (Βενετία). *\*Ἀποδιδόταν* μέχρι πρόσφατα στὸν Ρήγα. Βλ. γιὰ παράδειγμα, Βρανούστης, *Ρήγας*, σσ. 201-217. Γιὰ τὰ προβλήματα τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Γ. Λαδᾶς - Αθ. Χατζηδῆμος, *'Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1791-1795*, *\*Ἀθήνα* 1970, σσ. 128-136. Ἡ δριστικὴ ἀπόδοση στὸν Ιωάννη Καρατζῆ ὀφείλεται στὸν Hans Eideneier, «Ο συγγραφέας τοῦ *\*Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 24 (1994), σσ. 282-285.

θέρωση τῶν συναισθημάτων καὶ τὴν καρποφορία νέων εύαισθησιῶν, ποὺ μέχρι τότε καταπιέζονται ἀπὸ κοινωνικὲς συμβάσεις καὶ προκαταλήψεις. Ὁ ριζοσπαστικὸς Διαφωτισμὸς βρῆκε τὸ ἐνοποιητικό του στοιχεῖο στὸ ὄραμα τοῦ ἀπελευθερωμένου ἀνθρώπου, ποὺ ἐνστερνιζόταν τοὺς συναισθηματικοὺς πόθους καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐπιδιώξεις τῆς νέας φιλοσοφίας.

## IV

**Ο**ἱ πολιτικὲς ἐμπειρίες ποὺ ἀνέμεναν τὸν Ρήγα μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Βιέννη στὸ Βουκούρεστι, ἵδιαίτερα οἱ ἐπαφές του μὲ ἐκπροσώπους καὶ ὑποστηρικτὲς τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, καθὼς καὶ ἡ ἀνάμειξή του στὴν τοπικὴ πολιτικὴ ζωή, μέσα στὸ κλίμα τῆς ἀναμονῆς ποὺ προκαλοῦσαν ὅσες εἰδήσεις γιὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔφταναν διὰ τὶς ἡγεμονίες ἐκείνη τὴν ἐποχή, δημιούργησαν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὄποιο συντελέστηκε ἡ μετάβασή του ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς πνευματικῆς καὶ συναισθηματικῆς ἀναμόρφωσης σὲ μιὰ μαχητικὴ πατριωτικὴ ἡθική, ποὺ ἐμελλε τελικὰ νὰ ἐξελιχθεῖ στὴν ἐπαναστατική του πολιτικὴ θεωρία. Οἱ ἴδεες αὐτὲς δὲν ἦταν βέβαια καινούργιες γιὰ τὸν Ρήγα. Οἱ συγκεκαλυμμένες ἀναφορὲς στὴν ἐλευθερία καὶ οἱ συγκρατημένες πατριωτικὲς ἐκκλήσεις ποὺ διατυπώνονται στὰ ἔργα τῆς πρώτης φάσης τοῦ διαφωτιστικοῦ του προγράμματος μετεβλήθησαν τελικὰ σὲ δημόσιες διακηρύξεις ὑπὸ τὴν πίεση